

A cseh-szlovák válás előtörténetéből

Dnešní kríze česko-slovenských vztahů. Szerkesztette: Fedor Gál, Studie, Praha 1992.

Diagnosztizálható-e egzakt társadalomtudományi módszerekkel egy olyan kórokozó-együttes, melynek létezését évtizedeken át óvó kezek rejtették el az érintettek szeme elől, ám posztkommunista korszakunkban villámcsapásszerűen idézték elő Kelet-Közép-Európa egyik sarkkövének, Csehszlovákiának a haláltusáját? A napi-, illetve a nagypolitika barrikádjairól „több sebtől vérezve” íróasztalához visszatért Fedor Gál, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom egyik alapítója és - liberális - harcostársai a csehszlovák szociológiai és társadalomkritikai hagyományok színvonalán megírt elemzésekben tettek kísérletet a következők megválaszolására: feltárhatók-e eddigi történelmi és szociológiai ismereteink és a társadalmi folyamatok értékelését szolgáló fogalmi eszköztárunk segítségével a cseh és szlovák kapcsolatok válságának mozgatórugói?

A tanulmánykötet szerzői a következő nézőpontok szerint elemzik a mai csehszlovák valóságot és az annak kialakulásához vezető rögzös utat: Josef Alan bevezető művelődés- és társadalomtörténeti elemzésében a két társadalmi egység (a cseh és a szlovák) közötti kommunikációs korlátok okait kutatja, és vázolja a két népnek a jelenkori átalakuláshoz való eltérő viszonyát. Az ezt követő elemzések (Fedor Gál, illetve Jan Jirák és Otakar Šoltys munkái) a gyöngéd forradalom utáni időszak belpolitikai történéseinek kronologikus áttekintését tartalmazzák, a „politikacsinálás” és a médiumok erre való reagálásának vetületében. Ezek a nagyrészt publicisztika szintű megfogalmazások szerzőik politikai alapállását igazoló leíró-jellegű értelmezések. Marian Timoracký és a cseh szociológus pápa, Pavel Machonin a kötet második felében a forradalom utáni közvélemény-kutatások, illetve társadalmi struktúra-vizsgálatok adatai alapján adnak releváns válaszokat a két szociokulturális egység között létrejött viszály makro- és mikroszociológiai okaira.

Josef Alan (*A cseh és szlovák kapcsolatok a posztkommunista időszakban* - 8-19.) annak megállapítása után, hogy Csehszlovákia népeinek nem csupán a kommunizmustól, de a közös államiság eddigi felfogásától is búcsút kell venniük, a csehszlovák múlt idealizált, sematikus értékelésének revíziójával szolgál. Gondolatmenetét egyrészt beágyazza az összeurópai folyamatba (az európai társadalomfejlődési folyamat bipolárisrá vált: keleten a dezintegrációs, nyugaton az integrációs kísérletek dominálnak), másrészt áttekinti a csehszlovák állam történelmének gazdasági és szocio-kulturális vonatkozásait, s ezek hatását a rendszerváltás mikéntjére.

Alan a kérdésfelvetés (az átalakulás) független változójává előlépett nacionalista forgatókönyvvel kapcsolatban rámutat arra az ellentmondásra, amely a (gazdasági) dezintegráció és az (állami, társadalmi) decentralizáció között feszül. Természetes folyamatnak tekinti ugyan a szlovák nemzeti identitás kielégítését célzó erőfeszítéseket (önrendelkezés, nemzeti önbecsülés stb.), mindez azonban értelmezése szerint nem jelent egyebet, minthogy az egyik kollektivistá ideológiát (kommunista) felváltja egy másik (nacionalista): „a nacionalizmus ilyen szempontból nem más, mint a kommunizmus utolsó megnyilvánulási formája, kitöltése annak a vákuumnak, amely a kommunizmus összeomlása révén keletkezett”. (8-9)

A továbbiakban kísérletet tesz a csehszlovák gazdasági fejlődés és a szociokulturális különbségek felvázolására.

Elsőként a gazdasági reform ideológiai hátterét ismerteti. A szövetségi állam gazdasága a totalitárius hatalmi központ összeomlásával megszűnt egyazon gazdasági elv szerint működni. Míg az extenzív gazdálkodás erőforrásai Csehországban mára kimerültek (válasz: erőfeszítések a piacgazdaság felé, a privatizáció konzekvens végrehajtása, az állam gazdasági beavatkozásának tagadása stb.), a Szlovákiában teret nyert nacionalista transzformáció-variáns (nem vállalván az átmenettel járó időszakosan nagyobb veszteségek rizikóját) továbbra is a racionális redisztribúciót szorgalmazza. A kialakult helyzet a szlovákiai új hatatni elitek mohósága és szűklátókörűsége mellett arra a tényre vezethető vissza (később Machonin adatai is ezt bizonyítják), hogy a háború utáni, de különösen a husáki „normalizáció” időszakában a Prágában működő tekintélyes szlovák vonal (Bilák, Husák stb.) idején az extenzív „fejlesztés” elsősorban a szlovák régiót érintette.

A forradalom után létrejött helyzetben ezért a szlovák gazdaság veszteségei sokkal jelentékenyebbek voltak, s ezzel egyenes arányban megjelent a szlovákok körében a gondoskodó állam iránti nosztalgia. A szociális biztonság iránti illuzórikus vonzalom jelenti tehát a legnagyobb akadályát annak, hogy Csehországban és Szlovákiában egy új - de egyben közös - gazdasági elv érvényesülhessen.

Van-e valós társadalmi-történelmi magyarázat az eddig közös államkeretben élő két nép közötti kommunikációs zárlat megjelenésére? Alan szerint a nemzeti identitáshoz való eltérő viszony mindenképpen az okok között szerepel: a csehek nemzeti öntudatra ébredése már a 19. században végbement, természetessé vált, és a társadalmi életben nem cél-értékként szerepel. A városiasodás és a polgári értékrend térnyerése egy olyan szimbiózis kialakulásához vezetett, melyben a cseh, a német és a zsidó kultúra univerzális (közép-európai) entitássá lényegült, ahol nem az állam vált a nemzeti jelleg letéteményesévé.

Ezzel párhuzamosan a szlovák nemzeti identitás kérdése törzsi jelleget öltött (a hagyományok, a „mi” érzés, a romantikus nemzetfelfogás megjelenése stb.), amit születése pillanatától az urbanizáció kritikája kísért (megnyilvánulási formái: a „nyelvhez”, az „anyaföldhöz”, a „hazához” és a „népi kultúrához” való kötődés stb.). Már a kezdeti időszakban kialakultak tehát azok az egymást kölcsönösen kizáró sztereotípiák, melyek a jelenlegi helyzetben eltérő válaszokat eredményeznek a rendszerváltozás kihívásaira. Csupán a fenti, mélyen gyökerező sztereotípiák fényében érthető a csehek föderáció-pánisága (amely megfelel a polgári társadalomról, a szabadpiac támogatásáról, az egyéni szabadságjogokról, a nyugati kultúrkörhöz való tartozás civilizációs identitáskeresésről vallott nézeteiknek), illetve a szlovákok önállóságra való törekvése (jellemzői: a partikuláris értékek univerzális szintre emelése, a katolicizmus, a nemzet és a nyelv kizárólagossága, a hagyományokhoz való hűség stb.).

Konklúziójában Alan a fejlődés új fázisaként az autonómiatörekvések térnyerését prognosztizálja és - utalva a labilis geopolitikai helyzetre - a folyamat végén még a jelenlegi európai határok megváltozását sem tartja elképzelhetetlennek, ami azóta be is következett.

Fedor Gál elemzése (*A cseh és szlovák kapcsolatok problémái 1989 novembere után a politika vetületében* 20-39.) bevallottan szubjektív visszatekintés az eltelt másfél év politikai csatározásaira. Az elfogultság indokolt is, ha emlékeztetünk rá, hogy a

tanulmánykötet megjelenésének időszakára a szerző mozgalma (VPN) nagyrészt felmorzsolódott a belpolitika hűsárlójában, noha formálisan még kormányzati erőnek számított.

Bármennyire érthető is azonban Gál kiábrándult és szkepticizmusba hajló alapállása, tanulmánya több szempontból is korrelál mozgalmának politikai kudarcaival. Végeredményben Ján Čarnogurský, de főképpen Vladimír Mečiar tevékenységében látja a szlovák politikai élet instabilitásának okait. Miközben mindvégig idealizált képet fest a föderáció fennmaradásáért (és melleleg saját mozgalma megszerzett pozícióinak fenntartásáért) küzdő csoportok erőfeszítéseiről, láthatóan nem tartja feladatának, hogy a föderalisták mulasztásait, ideológiájuk egyes elemeit kritika tárgyává tegye a csehszlovák belpolitikai viszonyok alakulásának szempontjából.

Marian Timoracký (*Közvéleménykutatósi adatok a cseh és szlovák viszonyról* 68-90.) a folyamatosan zajló közvéleménykutatások tükrében bizonyítja azokat az állításokat, melyek az eddig bemutatott tanulmányokban (különösen az Alanéban) elvi síkon megfogalmazódtak. A szerző kiindulási alapként tekinti, hogy a csehek és szlovákok közötti kapcsolat megromlásának okai a két nemzet történelmében keresendők, s hogy mind a csehek, mind a szlovákok különböző történelmi tapasztalatokkal léptek a közös állam keretei közé. Amíg a csehek történelmük során többnyire a német szupremácia ellen hadakoztak, a szlovákok hagyományosan a magyar és a cseh veszélyben látták nemzeti kohéziójuk hajtóerejét.

A mai állapotot Timoracký egy Jacques Rupniktől vett idézettel exponálja: *„A kommunizmus egy olyasféle hűtőszekrénynek felelt meg, melybe évtizedeken keresztül egész nemzeteket zártak. Itt a problémák annak ellenére hibernálódtak, hogy valójában sohasem veszítettek aktualitásukból. Egy napon azonban a hűtőszekrény elromlott, és romlottan kerül elő belőle mindaz, amit évtizedekkel ezelőtt beletettek.”*

Timoracký szerint a „romlandó áru”, a szlovák és cseh típusjegyek a következőképpen festenek: a pozitív és negatív tulajdonságok szerinti önbesorolás markáns eltérést mutat a két nép alapértékei tekintetében. Amíg a szlovákok 69%-a (!) inkább pozitív jellegűnek tartja a nemzet értékeit, a csehek esetében ez az arány mindössze 24%. Az ezek után bemutatott értékskála kiértékelése szerint a szlovákok saját domináns értékeikként a legpozitívabb tulajdonságokat választották (szorgalmas, vendégszerető, barátságos, őszinte, nem büszke stb.). Ezzel szemben nacionalizmus szempontjából csupán az utolsó előtti helyre tették magukat a 14 fokozatú skálán. A szlovák tulajdonságok csehek (többnyire férfiak, nagyvárosi lakosok, értelmiségiek) szerinti megítélése: a szlovákok elsősorban túlfűtöttek (hőbörgők), nacionalisták, felfuvalkodottak és komplexusokkal bajlódók.

A cseh népesség önkritikusabb: elsősorban irigyeknek, egoistáknak, nyámnyiláknak és széthúzásra hajlamosnak minősítették magukat, és olyan pozitív értékeket is elvitattak önmaguktól (így például a kulturáltságot), amelyeket pedig még a szlovákok sem tagadtak (a markáns szlovák vélemények megfogalmazói dominánsan férfiak, nagyvárosiak, a Szlovák Nemzeti Párt hívei, a magyarokkal és cigányokkal szemben előítéletes állásponton lévők). A vizsgálat során kontrollcsoportként mindkét esetben a szlovákiai magyar népesség szerepelt. A magyar értékeket Timoracký sajnálatos módon nem építette bele a közölt diagrammokban, de egyértelmű konklúziója szerint a magyarok bizonyultak legkevésbé intoleránsnak.

A bemutatott adatok alapján (melyeknek csupán egy töredékét ismertettük) Timoracký bizonyítottan véli, hogy a szlovák népesség mély identitásválságban szenved, ami törvényszerűen a közös múlt iránti negatív viszonyuláshoz vezet. A szerző ennek megnyilvánulási formáit elemzi tanulmánya *Történeti tudatlanság* című alfejezetében.

A tanulmányban bemutatott törésvonalak mentén rögzült tudatalatti történelmi sztereotípiák Timoracký szerint a posztkommunista korszakot végigkísérő gazdasági válság folytán váltak politikaformáló „anyagi erővé”. Ennek megfelelően a gazdasági átalakítás elutasítói nagyobb arányban találhatók a szlovákok között: 63% (akik közül 44% semmilyen körülmények között ne on hajlandó belenyugodni életszínvonalának átmeneti csökkenésébe), szemben a csehországi 48%-kal. A jövőtől való félelem is a fentiekkel mutat korrelációt (a szlovákiai 10%-kal haladja meg a Csehországban mért értékeket), pedig objektív mutatók nem indokolják: a felmérések adatai egyértelműen bizonyítják, hogy a tartalékok szempontjából a cseh háztartások a szlovákiaiaknál rosszabb helyzetben vannak.

A hamis sztereotípiák és közhelyek azonban a tényeknél makacsabbnak bizonyulnak, amit a két országrészben domináns ellenségkép is bizonyít. Amíg a csehek a kibontakozás legfőbb ellenségének elsősorban a baloldalt tartják (a cseh országrészben a megkérdezetteknek csupán 20%-a vallott baloldali nézeteket), a Szlovákiában megjelenő ellenségkép szerint az ellenség (föderalisták, csehek, magyarok) a nemzeti értékek megsemmisítésére tör. Az így vélekedők aránya meghaladja a megkérdezettek 20%-át, akik dominánsan férfiak, alapfokú végzettségűek, és Közép-Szlovákia lakosai (Kelet-Szlovákiában a fenti ellenségkép kisebb mértékű, a magyarok között pedig statisztikailag értékelhetetlen mértékben elenyésző).

Pavel Machonin tanulmánya (*A cseh és szlovák kapcsolatok a szociológiai kutatás tükrében* 91-110.) kétségkívül a tanulmánykötet legszínvonalasabb dolgozata. Ebben a szerző egy 1991-es rétegződés-vizsgálat részleges adatait ismerteti.

A változásokkal kapcsolatos elégedettségi index alacsony értékeket mutat, különösen Szlovákiában, ahol a népesség attitűdje a Csehországban mértnél negatívabb a gazdasági helyzet, az életszínvonal és a szociális biztonság megítélésében. Míg a szlovákok 53%-a szerint növekedtek az egyenlőtlenségek a változások révén, a csehországi arány mindössze 39%. Machonin az egyenlőség-elvhez való viszonyt a probléma egyik kulcsfontosságú aspektusaként kezeli.

A kommunista időszak alatti magatartásra vonatkozó -(ön)értékelések, megítélések releváns különbségeket mutatnak (a szlovákok 63%-a igyekezett megfelelni az akkori követelményeknek szemben a csehek 3%-ával), ami szorosan összefügg az új feltételekhez való különböző reagálási módokkal.

A szerző hipotézisét tovább finomítja a két országrész lakossága társadalmi helyzetének bemutatásával. Eszerint: a foglalkozási struktúra, a műveltségi mutatók stb. nem indokolják a felszínen megjelenő válság és az egymásnak ellentmondó nemzeti stratégiák kialakulását. Az egyetlen lényeges-különbség (ellentétben a közhelyszintű sztereotíp hiedelmekkel) abban nyilvánul meg, hogy egyrészt a szlovákiai népesség anyagi helyzete és lakáskörülményei kedvezőbbek a cseh országrészben tapasztaltaknál, másrészt pedig kedvezőtlenebb a szlovákiai helyzet a javakhoz való hozzáférhetőség szempontjából. Ha mindehhez az úgynevezett „nem vertikális” társadalmi jellegzetességeket is hozzávesszük (életmód, etnikai összetétel, vallási megoszlás,

korösszetétel stb.) a társadalmi struktúra állapota még mindig nem teszi indokolttá a két alapjában eltérő szociokulturális rendszer létrejöttét.

Egy 1968-as társadalmi mobilitás-vizsgálat adatainak segítségével a szerző arra a következtetésre jut hogy az akkori állapotokhoz képest (Szlovákia gyakorlatilag minden mutató tekintetében Csehország mögött helyezkedett el) az úgynevezett „normalizáció” ideje alatt intenzív kiegyenlítődési folyamat ment végbe. A felmérés adatai még akkor is ezt bizonyítják, ha ez a szlovák előny hirtelen (a rendszerváltással) komoly hátránnyá vált. Nem véletlen tehát, hogy Szlovákiában erőteljes nosztalgia figyelhető meg a redisztributív rendszer iránt, és ez már komoly indoka lehet a rendszerváltás során kialakult, országrészenként különböző válaszstratégiáknak.

Bár a tanulmányok szerzői csak végső esetben jutnak el ahhoz a lehetőséghez, ami bekövetkezett: a két állam szétválásához, sőt Fedor Gál zárszavában Csehszlovákia hosszú távú stabilitásáról és integritásáról beszél, és annak a véleményének illúziójának is hangot ad, hogy a közös állam közvetlen szétesésének veszélye nem fenyeget, a bemutatott elemzések diagnosztikai jelentőségét a régiókban jelenlévő konfliktusok természetének megismerése szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az itt élő társadalmak rejtett struktúráit, az ezeket meghatározó kategóriarendszerek átfedéseit és korlátait még akkor is érdemes felfednünk, ha a hatalmi geo- és belpolitika érdekei a társadalmi élet dinamikájával ellentétes irányt követnek.

Dobos Ferenc